

ABDURAHMON IBN XALDUNNING IJTIMOIIY-FALSAFIY KONSEPSIYASINING FUNDAMENTAL ASOSLARI TAHLILI

Sulaymonov Jasur Baxtiyorovich

ToshDShU

Sharq falsafasi va germeneytika kafedrası dotsenti, PhD

nihatchetin@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada islom tafakkurining yirik vakili Abdurahmon ibn Xaldunning ijtimoiy falsafiy qarashlarida jamiyatning iqtisodiy sohasi muhokama qilingan. "Asabiyya" kategoriyasi Xaldunning ijtimoiy falsafiy qarashlarida muhim ahamiyatga ega. Mutafakkir "Asabiyya" kategoriyasining jamiyat rivojlanishidagi o'rnini mehnat taqsimoti bilan izohlagan. Shuningdek, uning jamiyatni barqaror rivojlantirish borasidagi qimmatli fikrlari taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: *Ibn Xaldun, "Muqaddima", yovvoyilik, tavahhush, ibtidoiylik, badaviya, tamaddun, xadaro, "Taassub", "asabiyya".*

ABSTRACT

This article discusses the economic sphere of society in the social philosophical views of Abdurahman ibn Khaldun, the major representative of Islamic thinking. The category of "asabiyah" is important in the social philosophical views of Khaldun. The Thinker explained the position of the category "asabiyah" in the economic sphere of society by the division of Labor. Also, his valuable thoughts on the sustainable development of society are presented.

Keywords: *Ibn Khaldun, "muqaddima", evil, tawahhush, Genesis, Bedouin, tamaddun, Khadar, "taassub", "asabiyya"*

KIRISH

Ibn Xaldun islom dunyosining ilmiy va g'oyaviy tarixida eng Taniqli shaxslardan biridir. Bu shuhrat, mashhurlikni birinchi navbatda uning kitobi olib keldi. Bu kitob Sharq va g'arbning fikr osmonida bir yorqin yulduz misoli charaqladi. Bu kitob orqali Ibn Xaldun bir yangi yo'l ochdiki, birinchi darajali faylasuf-muarrix va sosiologiya asoschisi degan unvonga sazovor bo'ldi. Ikkinchi unvonni garchi ba'zi izohlar bilan qabul qilish lozim bo'lsa ham.

Ibn Xaldun o'tgan voqealarni baholashning oqilona kriteriylarini ko'rsatish uchun, uncha ishonch tug'dirmaydigan bir necha tarixiy rivoyatlarni keltirib,

muarrixning rostgo'yligi va xolisligi masalasini ko'tarishdan avval, bunday rivoyatlardan foydalanish nimalarga olib kelishini ta'kidlamochi bo'ladi.

Birinchi navbatda, Ibn Xaldun tamaddunning asosiy qonunlari va uning shakllanishini tadqiq etishga qiziqadi. U jamiyatlarning qay holda ibtidoiy ko'chmanchilik hayotidan yuqori madaniyatli hayotga o'tishini bilishga harakat qiladi. Ma'lumki, mutafakkir turli xil davlatlarda, jumladan, Andaluziya, Ifriqiya, Misr, G'arnota, Kastiliya, Marokashda, shuningdek, Banu Hilol va ad-Dovudiya kabi arab va barbar qabilalari ichida hayot kechirgan. Shunda u turli xil madaniyatlarni, ya'ni dabdabali, hashamatli shahar madaniyati va ko'chmanchilarning oddiy va qashshoq hayotining guvohi bo'ldi. Ibn Xaldun bundan chuqur farqlarning kelib chiqish sabablari to'g'risida bosh qotirdi. Mutafakkir ushbu farqlarning uch sababini ko'rsatadi: Birinchi sababi, qabila va oilaning alohida a'zolarini bog'lab turadigan hissiyot va fikrlar mohiyatini aks ettiruvchi psixologok, ruhiy hodisadir. Ikkinchi sabab, bu tabiiy va geografik shartlar bilan, hunar, san'at, mehnat taqsimoti bilan uzviy bog'liq iqtisodiy omildir. Uchinchi omil, bu hokimlar va tobelar o'rtasidagi munosabatlar, mulkni yaratish, hokimiyatning shakllanishidan iborat siyosiy omildir. Lekin Ibn Xaldun yuqoridagi fikrlarni bayon qilsada, hokimiyat harakteri haqida bu yerda so'zlamaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ibn Xaldun inson ibtidosining hayvonot olami ichida bulgan vaqtini yovvoyilik (tavahhush) deb atashgan. Inson tabiat qo'ynida faoliyat yuritar ekan, kichik jamiyatlarga (ijtimo) uyushib yashay boshlashdi. Ijtimo bu jamiyat, u o'z taraqqiyoti davrida ikki bosqichni ibtidoiylikni (badaviya) va tamaddun (xadaro) bosqichlarini bosib o'tadi. Ya'ni, Ibn Xaldun jamiyatni ikki turga bo'ladi: madaniy bo'lmagan (ya'ni yovvoyi) jamiyat va madaniy (ya'ni shahar) jamiyati. Uning fikricha, inson tabiatiga ko'ra jamiyat ichiga yashashga majburdir. Shuningdek, Ibn Xaldun jamiyat shakllanishi va yashashida diniy aloqalarning mavqeini pasaytiradi.

Ibn Xaldun fikricha, ijtimoiy tartib-intizomni tiklash va jamiyatni idora etish tabiiy hodisadir. Bu hodisaga hech qachon payg'ambarlikning barhaqligini isbotlash dalili deb munosabatda bo'lishga yo'l qo'ymaslik kerak. Sababi, insonlarning jamoa bo'lib yashashi, payg'ambarsiz ham mavjud bulishi mumkin, bunday jamiyatlar paydo bo'lgan va bo'lmoqda.

«Muqaddima»ning ikkinchi qismida yovvoyi jamiyat tadqiqiga oid fikrlar bayon etilgan. Bu qismida bir necha boblar bo'ylab bunday jamiyatlarning tabiiyligi, yovvoyilik ruhi arablarga xosligi va yovvoyi jamiyatning madaniy shaxar jamiyatiga nisbatan birlamchiligi haqida gapiriladi. Ibn Xaldun oshkor bayon etadi: «Insoniyat jamiyatining ildizi va asoslari saxrodagi yovvoyi hayot tarzidadir. Bu

shuning uchunki, badaviylar hayotni insoning eng asosiy extiyojlari chorcho'basidan tashqariga chiqmaydi, holbuki, shaxar hayoti birinchi darajali zarurati bo'lmagan narsalarga egalik qilish iddoasi va istaklari oqibatidir, hamda uning natijasida paydo bo'lgan xiyla taraqqiy etgan davrdir. Birinchi darajali axamiyatga molik zaruriy narsalar hayotda bo'lmasa ham, ammo umr o'tkazish mumkin bo'lgan narsalarga nisbatan birlamchi ekanligi sababli, badaviylik (ko'chmanchilik) hayoti amalda daraxtning ildiziga o'xshaydi, shahar xayoti esa uning shoxlaridir".

Yuqorida ta'kidlaganidek, jamiyat rivojida ikki bosqich bor: ibtidoiy (badaviya) va tamaddun (xadaro). Ushbu bosqichlar bir-biridan yashash uchun bo'lgan vositalarning xarakteriga ko'ra farqlanadi, ya'ni ibtidoiylik ziroatkorlik, chorvachilik, termachilik, ovchilik bilan izohlansa, tamaddun ularni to'ldirib keluvchi hunarlar va savdo bilan izohlanadi.. Shuningdek, ular iste'mol xarakteriga ko'ra ham farqlanadilar. Ibtidoiylikda odamlar zarur ne'matlarni iste'mol qilsa, tamaddun holatida esa «foйда keltiruvchi» va «nozaruriy ne'matlar» bilan ham kifoyatlanmaydilar. Bu shuning uchunkim, odam mehnat taqsimoti natijasida "ortiqcha maxsulot" ishlab chiqara boshladi.

Ibtidoiylik va tamaddun insoniyat jamiyatining sifat jixatdan farqli bo'lgan ikki bosqichdir. Bu ikki bosqich hududiy jihatdan bir-biriga yaqin joyda ham mavjud bo'lishi mumkin. Masalan: Arabiston yarim orolidagi ko'chmanchi qabilalari va Mespotamiya qadimiy tamadduni.

Yuqoridagilarni misol keltirgan xolda, Ibn Xaldun ibtidoiylikdan tamaddunga o'tish jamiyatining ichki rivoji, hamda boshqa hudud hosilasini zabt etish orqali ham amalga oshish mumkin deb xisoblaydi. Yuqoridagi xolga qiyoslagan holda, Ibn Xaldun jamiyat hayotini qishloq va shahar hayotiga bo'ladi. U bu xaqda shunday deydi:

"Qishloq hayoti shaxar hayotining asosi, poydevoridir. Biror bir shahar aholisini o'rganar ekanmiz, ularning ajdodlari shahar atrofidagi yoki shu yerning o'zidagi qishloqdan bo'lganligiga ishonch hosil qilamiz. Xulosa qilsak bo'ladiki, shahar hayoti shakli, qishloq hayoti shaklining so'nggi bosqichi demakdir". Ibn Xaldun shaharda mehnat shaklining tashkil etilishini ishlab chiqarishning oliy yuksak formasi deb bilgan. Shahar ishlab chiqarishning rivojlanishi jarayonida moddiy va ma'naviy qadriyatlarni shakllantirish usullari mukammalashadi, inson esa jamiyat rivojini yuqori pog'onalariga ko'tariladi.

Ishlab chiqarish qurollarining rivojlanishi va ijtimoiy mehnat taqsimotining vujudga kelishi mahsulot ayirboshlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Inson mehnat qilar ekan, jamoa ishlab chiqarishi natijasida foyda va iste'moldan tashqari mahsulot ortib qola boshladi. Ibn Xaldun inson mehnati natijasida jamiyat taraqqiyotining asosiy omili bo'lgan ortiqcha mahsulot paydo bo'ldi deydi. Shuningdek, mutafakkir qiymat tushunchasiga ham katta ahamiyat beradi. Ibn Xaldun qiymat tushunchasiga qishloq xo'jaligini, xunanmandlikni va savdoni harakatlantiruvchi jamiyat mehnatining ifodasi sifatida qaraydi.

Ibn Xaldun inson ishlab chiqaruvchi va mulkdor bo'lgandagina, ijtimoiy mavjudot bo'la oladi deb xisoblaydi. Mulkka egalik huquqini mutafakkir, insonning muqaddas huquqlaridan biridir deb hisoblaydi. Ibn Xaldun jamiyatining shakllanish jarayonini odamlarning xususiy mulkchilik huquqini ta'minlashga bog'liq bo'lgan ishtiyoq bilan bog'ladi. Haqiqatdan ham, shunday gap bor: Xususiy mulkchilik ibtidoiy jamoa tuzumining go'rkovi, davlatchilikning asosi bo'ldi. Ibn Xaldun kimki mulkchilikni qo'llab-quvvatlasa, u adolatlidir deb biladi.

Ibn Xaldun jamiyat haqida fundamental fikrlarini davom ettiradi. Mutafakkirning fikricha, taassub jamiyat hayotining asosi, ya'ni poydevoridir. "Taassub", "asabiyya" atamaları arab tilidan kelib chiqqan. "Taassub" so'zi, "taassaba" V bob fe'lining masdar shaklidan bo'lib, tarjimai «Vatan, millatga bo'lgan otashin muhabbat, fanatizm» demakdir.

Ibn Xaldun «asabiyya» atamasini quyidagi ma'nolarda qo'llaydi:

1. Qon -qarindoshlik aloqasi .
2. Qon-qarindoshlik munosabatlari orqali bog'liq bo'lgan odamlar guruhi.
3. Qon-qarindoshlik asosida shakllangan birdamlik hissiyoti . Ibn Xaldun ijtimoiy hayotiy tartibning bo'rtib turuvchi o'zak omili taassub deb biladi. Endi «asabiyya», ya'ni «taassub» tushunchasining mohiyatini va jamiyat hayotidagi o'rnini o'rganib chiqamiz.

Jamiyat ibtidoiylikdan tamaddunga o'tar ekan, shu bilan bir vaqtda, bu jarayon ibtidoiy demokratiya va tengsizlik munosabatlaridan bo'ysunish, boshqarish munosabatlariga o'tishini ham o'zida ifoda etadi. Ibtidoiylik bosqichida odamlarni bog'lab turadigan munosabatlarni Ibn Xaldun «asabiyya» deb nomlagan . Bu tushuncha qabila, urug' va ularning birlashmalarini o'zida ifoda etadi. Boshqa jihatdan, «asabiyya» odamlar o'rtasidagi qon -qarindoshchilik munosabatlari asosida shakllanadigan aloqadir. Bu faqat bir qabila yoki urug'ni birlashtiradigan «qon sadosi» emas. Odamlarning birlashmalari urug'ni, qarindoshchilikni anglashga olib keladi. Bu birlashma, ittifoqlar turli xil shakllarni o'zida ifoda etishi mumkin: Xilf (bir qancha urug' va qabilalarning ittifoqi), istisno (naturalizasiya ya'ni begonalarni qabilaga qabul qilish), riqq (qulchilik, to'g'rirog'i chet elliklarga homiylik) "vila" yoki "vilaya" (butun bir urug' yoki qabilaga homiylik) . Shunday qilib, "asabiyya"

qon-qarindoshlik, ittifoq aloqa birligidir. U ya'ni, "asabiyya" tipidagi guruhlar ichidagi boshqaruv oqsoqollar tomonidan boshqarilar edi. Oqsoqollar hokimiyati jamoa oldidagi hurmatga asoslanadi. Jamoa mudofaasi yosh va kuchli guruh tomonidan tashkil qilinadi. Nisbiy tenglik munosabati homiylik ostidagilar, qular va ittifoqchilarga ham tadbiriq etiladi. Rasman ular "asabiyya"ning teng huquqli qismini tashkil etardi, lekin amalda ularning qabila ichida huquqlari cheklangan edi. Qabilaga qabul qilingan (mulsaq) qabila yo'lboshchisi bo'lishi mumkin emas edi, chunki qabila oqsoqolliqi "nisab" oqsuyak oilalar ichidagi vorislikka qarab belgilanar edi. Asabiya munosabatlari nisbatan tenglikka asoslanganligi uchun, u noteng munosabatlarga aylanishi mumkin edi. "Muqaddima" muallifi hamma a'zolarining tengligiga asoslangan "asabiya" guruhlarining birligi va boshliqning shaxsiy sifatlariga asoslangan boshqaruvning zaruriyati o'rtasidagi dialektik bog'liqlikka urg'u berib utadi. Ibn Xaldun jamoadagi yo'lboshchini "matbu", ya'ni "zo'rliksiz boshqaruvchi kishi" deb ataydi. O'zini boshqaruv esa tengsizlikka asoslanadi, chunki rahbarlik qilish majburlashni talab qiladi. Urug' o'rtasidagi aloqalar kuchli bo'lsada, sekinlik bilan "rahbarlik-ergashish" munosabati "hukmronlik-tobelik" munosabatiga aylanadi. Lekin nima uchun urug', rahbariyatning nisbiy tangligi, boshqalar ustidan hukmronlikka aylanadi? Bunga javobni biz "asabiyya"ning antitezasi, ya'ni "qarama-qarshi" tushunchasi "mulk"ni o'rganib chiqib topamiz.

Ibn Xaldun mulk tushunchasini ikki xil ma'noda "hokimiyat-mulk" va "yer-mulk" ma'nolarida ishlatadi. Ibn Xaldun taassubga ta'rif berib, shunday deydi:

"Odamlar o'rtasidagi qon-qarindoshlik aloqalari, ba'zi hollarni istisno qilganda, bu tabiiy hodisa, bundan kishining qarindoshlari va yaqin kishilari hayoti, mol-mulki, or-nomusiga tajovuz va xavf tahdid solganda, g'amho'rlik qilishi kelib chiqadi".

Ma'lumki, qon-qarindoshlik va urug' qabilachilik munosabatlari ba'zan shunchalik yaqin bo'ladiki, birgina shuning o'zi birlashib ketishga sabab buladi, ba'zan esa munosabatlar uzoq bo'lsada, ammo qabilachilik manfaatlarining mos kelishi butun bir xalqning yakdil bo'lib birlashishiga sabab bo'ladi. Do'stlik munosabatlari ham shunday. Ibn Xaldun mustahkam qon-qarindoshlik aloqalari namunasini badaviy arablarda va boshqa ko'chmanchilarda ko'rishi mumkin. Chunki ularning hayot tarzi urug' va qabilalar aro nikohlar natijasida nasllarning aralashib ketishi, qarindoshlik iplarining uzilishiga mone'lik qiladi deb ishonadi.

XULOSA

Ibn Xaldun "Muqaddima"sida mulkning shakllanishini yoki qabila a'zolari o'rtasidagi mulkiy va tengsizlik munosabatlarini ochib berdi. Ibn Xaldun tamaddun va "hokimiyat-mulk" o'rtasidagi aloqaga ahamiyat berdi. Agar ibtidoiylik va tamaddunni diaxron, ya'ni birin-ketin keladigan bosqich, yoki sinxron, ya'ni bir

vaqtda mavjud sifatida qarasa, tamaddunga o'tish omili mulkning shakllanishidir. Shunday qilib, asabiyya ahir oqibat mulk shakllanishiga olib keladi, shuningdek qabila yoki urug'da hukmronlik va tobelik munosabatlarini vujudga keltiradi .

Ibn Xaldun mulkning nafaqat ortiqcha mahsulotning vujudga kelishining natijasi, balki odamlarning hokimiyat, boylikka bo'lgan tabiiy intilishi natijasi ham deb biladi. U holda, tarixni mulkni bir sub'ektdan ikkinchi sub'ektga o'tish jarayoni yoki qayta taqsimoti deyish mumkin . Bu taqsimot ibtidoiylkdan tamaddunga o'tish chog'ida, masalan, ko'chmanchilar tomonidan "madaniy" insonlarga tegishli mulkning egallanishida ro'y beradi. Lekin tamaddun ortiqcha mahsulotning ishlab chiqarilishi natijasida yashashda va rivojlanishda davom etadi. Shuning uchun mulk yangi taassub vakillari o'rtasida taqsimlansada, tamaddun singari faqat o'sish holatida bo'ladi.

Ibn Xaldunning jamiyat haqidagi qarashlarining ob'ektiv xususiyati bizning davrimizga kelib, uning qiymatini oshirib yubordi. Mutafakkirning jamiyatning vujudga kelishi, taraqqiyoti, tuzilmalar to'g'risidagi fikrlari, iqtisodiy asoslari, geografik omillarga oid qarashlar, uning tal xayotdagi kuzatuvlari natijasi desak xato bo'lmaydi.

Uning qarashlari turli oqimlar tomonidan turlicha talqin qilingan. Ibn Xaldunni xatto jamiyat rivojining siklik xarakati, sabab-oqibat munosabatlari, ortiqcha mahsulot ishlab chiqarishning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyatiga doir fikrlari sabab, «Arab Marksi», «Marksgacha bo'lgan marksist», «Arab Monteskesi» deb atashdi. Lekin Ibn Xaldunning jamiyat haqidagi qarashlarida siklik rivojlanish nazariyasining Yevropadan avval, XIV asardan ilgari surilganligi diqqatga sazovordir.

REFERENCES

1. Sulaymonov, J. (2021) ABDURAHMON IBN XALDUNNING TAMADDUN TARAQQIYOTI HAQIDAGI QARASHLARIDA JAMIYAT TAHLILI//Academic Research in Educational Sciences, Vol. 2 Special Issue 1, 2021. 451-455 R.
2. Sulaymonov, J. B. (2021). IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA JAMIYAT TARAQQIYOTIGA TA'SIR QILUVCHI OMILLAR TALQINI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(4), 732-737.
3. Sulaymonov, J. Karimov, N. Contribution of Abu Isa Tirmidhi to the Science of Hadith //International Journal of Innovative Technology and Exploring

- Engineering (IJITEE) ISSN: 2278-3075, Volume-9 Issue-1, November, 2019. P. 593-599.
4. Sulaymonov, J. B. (2021). ABU ZAYD ABDURAHMON IBN XALDUNNING „MUQADDIMA” ASARIDA DAVLAT TUSHUNCHASIGA YONDASHUVLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(6), 9-14.
 5. Sulaymonov, J.B. Ibn Xaldun ijtimoiy-falsafiy qarashlarida axloqiy masalalar//Falsafa va huquq jurnali. 2019 yil 1-soni. 42-45 betlar.
 6. Sulaymonov, J.B. Ibn Haldun qarashlarida geografik determinizm ildizlari //Sharqshunoslik jurnali. 2018 yil 4-soni. 124-128 betlar.
 7. Сулаймонов, Ж.Б. Взгляды Абдуррахмана ибн Халдуна о развития общества и цивилизации// Международный научно-практический журнал “Экономика и социум”. 12 (79)2020 г. //https://iupr.ru//a78cf8ac-3ef5-4670-8fcd-a900ec94fdfb.
 8. Bakhtiyorovich, S. J. (2023). Analysis of the Phenomenon of" Assabiya" In the Socio-Philosophical Concept of Abdurahman IBN Khaldun. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 4(6), 219-223.
 9. Bakhtiyorovich, S. J. (2023). Interpretation of the Approaches to the Concept of the State in the Ethical Views of Abu Zayd Abdurahman Ibn Khaldun. *Central Asian Journal of Social Sciences and History*, 4(6), 161-164.
 10. Sulaymonov, J. (2024). “MUQADDIMA” ASARINING ABUZAYD ABDURAHMON IBN XALDUN IJTIMOY FALSAFIY TA’LIMOTIDAGI O’RNI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(5), 964-972.
 11. Сулаймонов, Ж. Б. “АСАБИЙЙА”–АБДУРАХМОН ИБН ХАЛДУН ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ КОНЦЕПЦИЯСИНИНГ АСОСИЙ КАТЕГОРИЯЛАРИДАН БИРИ СИФАТИДА.
 12. Sulaymonov, J. (2024). ABUZAYD ABDURAHMON IBN XALDUN IJTIMOY FALSAFIY MEROSINING YO’NALISHLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(21), 653-661.
 13. Sulaymonov, J. (2024). IBN XALDUN MA’NAVY MEROSIGA DOIR MULOHAZALAR. *International scientific journal of Biruni*, 3(1), 102-110.
 14. Sulaymonov, J. (2024). “MUQADDIMA” ABUZAYD ABDURAHMON IBN XALDUN IJTIMOY FALSAFIY MEROSINING ASOSIY MANBASI SIFATIDA. *Academic research in educational sciences*, 5(5), 759-767.